

## PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA

---

### LIJEP JUBILEJ ZANIMLJIVA I VRIJEDNA ČASOPISA Dvadeset brojeva u dvadeset godina: *Ladinia* I(1977)–XX(1996[1997])

1. Ove se godine navršavaju dva desetljeća otkako u Italiji, u dolini Badia (v. malo dalje) izlazi časopis *Ladinia*, kome ime i smještaj najvećim dijelom kazuju područje interesa. Kako je dosada izišlo dvadeset svezaka (jedan godišnje), držimo da vrijedi tome jubileju posvetiti poseban prilog i tako čitatelje našega časopisa upoznati s tom važnom periodičkom publikacijom.

2. Najprije riječ dvije o području gdje časopis izlazi. Dolina Badia (Val Badia), zajedno s dolinama Gardena (njem. Gröden), Fassa, Livinallongo (njem. Buchenstein) i Ampezzo, tvori tzv. centralnu ili dolomitsku odnosno ladinsku skupinu govora koji se u međunarodnoj romanistici najčešće nazivaju retoromanskim (u Italiji ladinskim kao zajedničkim nazivom za sve idiome), oko masiva Sella u južnom Tirolu (Dolomiti). Tim su govorima srodni romanski idiomi u švicarskom kantonu Graubünden (tal. Grigioni, franc. Grisons, u lokalnom obliku Grischun [grizùn]), tzv. *romantsch*, *romantsch* ili *rumontsch*, koji su u prošlosti bili u dodiru s dolomitskima preko doline Venosta (njem. Vintschgau), gdje je romanski govor do danas izumro. Treća skupina, tradicionalno ubrajana u retoromansku, jesu furlanski govori, no oni se ipak toliko razlikuju od prvih dviju skupina da danas u klasifikaciji romanskih jezika zauzimaju uglavnom posebno mjesto.

3. U selu San Martin de Tor (općina Piccolino) u dolini Badia, postoji već niz godina ladinski kulturni institut (Istituto Cultural Ladin) »Micurá de Rü«, nazvan po autoru prve ladinske gramatike (u tridesetim godinama 19. st.) i uopće kulturnom djelatniku Nicolausu Bacheru (ladinsko je ime i prezime prijevod ovoga), o kome će još biti govora. Direktor je toga instituta dr. Lois Craffonara, i njegovoj se djelatnosti ima zahvaliti da je *Ladinia*, do godine 1977. dodatak časopisu *Der Schlern*, od te godine dalje samostalni periodik, s ladinskim podnaslovom *Sföi culturâl dai Ladins dles Dolomites* [‘Kulturno glasilo Dolomitskih Ladina’]. Predgovor prvom broju potpisuje dr. L. Craffonara, stalni glavni i odgovorni urednik časopisa, a program je *Ladinije* izlaziti jednom godišnje s prilogima o jeziku, književnosti, glazbi, povijesti, običajima i likovnim umjetnostima (str. 3). Sada, nakon 20 godina neprekidnoga izlaženja, tim se temama mogu dodati i druge: arheologija, ličnosti lokalnoga

svijeta i života, dijalektologija, kartografija i geografija, sociolingvistička, etnološka i lingvopolitička pitanja, pravno-administrativni položaj manjina i drugo. *Ladinia* je dakle širom otvorena svemu što se tiče dolomitskoga "kutka" Romanije, a uzima u obzir i švicarske Retoromane s jedne i Furlaniju s druge strane. Studijama objavljenima u dosadašnjim svescima treba pribrojiti i, od VI. sveska dalje (ali ne u sv. IX, XV i XIX), recenzije, od kojih su neke tako opširne, sadržajne i dokumentirane da su zapravo samostalni znanstveni prilozi. U ovom radu ne možemo ni nabrojiti, a kamoli izložiti materiju svih priloga, pa se ograničavamo na ono što držimo najvažnijim (navodeći u zagradama sveske).

4. Prvenstvo imaju svakako lingvističke teme. Poznati talijanski lingvist Walter Belardi objavljuje neke iz niza svojih gardenskih studija (*Studi Gardenesi*) (VII i VIII, u ovom drugom svesku dijelom na ladinskom). Lois Craffonara piše o položaju što ga govori oko masiva Sella zauzimaju u Romaniji (I), o važnom pitanju palatalizacije /k/, /g/ pred /a/ (III), o ladinskoj geografskoj terminologiji (XIII) te o životu i radu N. Bachera (XVIII), čiju je gramatiku u integralnoj verziji i s obilnim znanstvenim aparatom objavio u idućem, XIX. broju. Švicarski romanist Alexi Decurtins razmatra 40 godina postojanja romantscha kao četvrtoga zemaljskoga jezika u Švicarskoj (od referendumu god. 1938. dalje) (II). Giorgio Faggin bavi se furlanskim: grafijom (IV), germanizmima (V), potvrdama od 14. st. do danas (XIII) i tzv. analitičkim glagolima (tal. *tirar su* 'podići, odgojiti'), koji su dobro poznati i izvan Furlanije (XX). Austrijski romanist Hans Goebel, o kome ćemo još govoriti, piše o odnosu retoromanskih govora prema talijanskome (I), najavljuje dolomitski lingvistički atlas (II) (v. §5), razmatra sociolingvistička pitanja (III), kao i disciplinu što je naziva dijalektometrijom, i kojom se mnogo bavi (IV) i u vezi s time diskutira i pitanje tzv. ladinskoga jedinstva (*unità ladina*) (XIV). Otto Gsell, autor i nekih važnih recenzija (v. §6), studira u više nastavaka etimološke i leksičke probleme (XIII–XVII), a bavi se i sintaktičkim pitanjima glagolâ (VIII) i padežâ (XI). Maria Iliescu, poznata rumunjska romanistica, objavljuje retoromanski leksički materijal za rumunjski općeromanski leksik (XIV). Dieter Kattenbusch, također poznati njemački lingvist, istražuje zadnje tragove romanskoga govora doline Venosta (XI), razmatra terminološka pitanja (XII) i početke ladinskoga pravopisa i gramatike (XIV), a u zajednici s H. Goebloom i drugim suradnicima potpisuje i izvještaje o radu na spomenutom dolomitskom jezičnom atlasu (v. §5). Heinrich Kuen, romanist čijoj je 80. obljetnici posvećen III. broj *Ladinije*, bavi se ostacima ladinskoga (I), njemačkim utjecajem na retoromanski (II), leksikom doline Enneberg (tal. Marebbe) (IV–V), crkvenim vokabularom u dolini Badia (VI), te nekim ostacima glagolskih oblika (VII). Naš romanist Žarko Muljačić prepoznaje u jednom zaključku koncila u Mainzu god. 847.

prvi spomen lokalnoga grižonskoga romanskog govora (XX). Josef (kasnije i Bepe) Richebuono prikazuje stalnu redukciju ladinskoga govornog područja (IV). Veliki njemački romanist Gerhard Rohlfs javlja se samo jednim kratkim prilogom o retoromanskim posebnostima (V). Heinrich Schmid, poznat kao tvorac tzv. *Rumantsch Grischun*, tj. zajedničkoga pisanog jezika za sve švicarske varijetete romantscha, piše o tome u IX. broju. Potpisani autor ovoga priloga prikazuje surselvanski švicarski dijalekt romantscha (V), retoromanske govore u Skokovim *Osnovama romanske lingvistike* (IX) i u rumunjskoj Enciklopediji romanskih jezika (*Enciclopedia limbilor romanice*, Bukurešt 1988) (XVI). Napokon, Paul Widesott upozorava na važnost sistematizacije tvorbe riječi i adaptacije posuđenica za životnu sposobnost ladinskoga idioma (XX).

5. Napose valja reći nekoliko riječi o dolomitskom lingvističkom atlasu, o kome u nizu nastavaka (II, X–XVII, XIX i XX) izvještava voditelj projekta salzburški romanist Hans Goebel, u zajednici s Dieterom Kattenbuschom, Rolandom Bauerom i više drugih suradnika. To je prvi zvučni atlas (*der sprechende Sprachatlas, l'atlante linguistico sonoro*), jer su rezultati ankete ne samo zapisani nego i snimljeni. Nakon nekoliko godina skupljanja materijala u cijeloj dolomitskoj Ladiniji i susjednim areama podaci su uneseni u računala, kartografirani i podvrgnuti svakovrsnim provjerama i ispravcima. O svemu tome (terenskom radu, nekim vrlo zanimljivim i važnim sociolingvističkim zapažanjima, financijskoj strani, znanstvenim kontaktima i suradnji, a naročito o golemim, upravo neslućenim mogućnostima ali i problemima elektronske obrade podataka) iscrpno nas obavještavaju autori u svojim radnim izvještajima (*Arbeitsberichte, relazioni di lavoro*).

6. U lingvističke priloge valja ubrojiti i većinu recenzija. Već smo rekli da neke od njih imaju karakter samostalnih znanstvenih doprinosa. Poimence navodimo Goeblovu recenziju knjige Johannes Kramera *Deutsch und Italienisch in Südtirol* (Heidelberg 1981), na punih 26 stranica (VI); zatim recenziju (također Goeblovu) rječnika nekih retoromanskih govora Theodora Ebnetera (Tübingen 1981) (VII); prikaz zbornika *Raetia Antiqua et Moderna* (Tübingen 1986) iz pera D. Kattenbuscha, na 22 stranice (X); recenziju Fagginova furlanskog rječnika L. Craffonare (ib.), a naročito ističemo vrlo opširnu recenziju Kramerova rječnika *Etymologisches Wörterbuch des Dolomitenladinischen* (Hamburg 1988–1995), u više nastavaka (XIII–XIV i XVI–XVIII) O. Gsella, koji potpisuje i jednako kritički prikaz knjige G. B. Pellegrinija *La genesi del retoromanzo* (Tübingen 1991) (XVI). Još je oštrija kritika knjige Tullija Telmona *Le minoranze linguistiche in Italia* (Alessandria 1992), koju je napisao Dieter Kattenbusch (XVII). U skladu s općom orijentacijom *Ladinije* sve te recenzije zauzimaju uglavnom pozicije suprotne talijanskoj struji Carla Battistija, Giovan Battiste Pellegrinija i njihovih sljedbenika, koji u retoromanskim idiomima ne vide posebne romanske govore nego ih smatraju arhaičnim i

rubnim ostacima talijanskih govora, pa s time u vezi nastoje dokazati i razmjernu recentnost naselja u ladinskim dolinama.

7. U nastavku prikazujemo u skraćenom obliku priloge iz ostalih tematskih područja, s pokušajem klasifikacije koja sigurno nije bez problema, jer bi neki radovi mogli ući u dvije ili više skupina.

7.1. Književnost. U. Kindl u nekoliko se priloga (VI, VII, IX) bavi lokalnim piscem K. F. Wolfom; G. Munarini studira literaturu i poslovice regije Comelico (XI, XII); G. Plangg kratko nas informira o pjesniku imenom A. Trebo (XVIII); napokon, E. Valentini piše o patriotskim motivima u poeziji Val Badije (III). Književnim su temama posvećene i neke recenzije, a i Književni dodaci (v. §8.1). Književnosti pripadaju i neke studije uvrštene u sljedeću kategoriju.

7.2. Ličnosti lokalne povijesti. H. Dorsch prikazuje slikara C. Pescostu (XIII i XVIII); neke druge ličnosti evocira D. Kattenbusch (IX, XV); C. Lunelli piše o glazbeniku G. B. Runcheru (II, XII); A. Stolzenburg bavi se slikarima G. Craffonarom (XIII) i B. Pitschielerom (XIV); L. Tavano opisuje život i djelatnost jedne opatice, zaslužne djelatnice u kulturi prošlostoljetne Gorizije (XV), a E. Trapp bavi se jednim dolomitskim kiparom (XI) i spomenikom tirolskoj heroini Katharini Lanz (XIV). U priloge o zaslužnim ličnostima ulaze dakako i radovi o N. Bacheru koje smo već spomenuli.

7.3. Na prethodnu se kategoriju nadovezuju prilozima na općepovijesne teme: H. Dorsch informira o gradnji jedne crkve (XIV); L. Palla i K. Demetz pišu (XIII) o opcijama g. 1939. u Tirolu, a L. Palla bavi se i izbjeglicama za vrijeme I. svjetskog rata i njihovom germanizacijom i italijanizacijom (XI, XII); E. Perathoner, u simpatičnom napisu na gardenskom govoru, opisuje gradnju željezničke pruge u toj dolini za I. svjetskog rata, s impresivnim podacima o radu ruskih zarobljenika (XVII); B. Richebuono piše o sudstvu u prošlim stoljećima (V), o nekim osobnim obračunima u 16. stoljeću (X), te o crkvama, u istom stoljeću (XII); proizvodnjom željeza u prošlosti biskupije Brixen (tal. Bressanone) bavi se R. Schwindl (XVI), a socijalne i druge posljedice katastrofe Vajonta god. 1963. opisuje E. Steinicke (XIII), koji analizira također i iseljavanje s furlanskih Alpa kao etnički problem (XV).

7.4. Dobro su u *Ladiniji* zastupljeni, naravno, etnologija, etnografija i folklor: R. Asche obrađuje drvorezbarstvo kao važan etnografski element u tom kraju (XIV; taj prilog pripada i idućoj kategoriji); M. Aschenbrenner piše o vješticama (IV) i o tzv. »divljim ljudima« u narodnom vjerovanju (V); P. Caneppele posvećuje se motivu vagabundâ u dolomitskoj pučkoj umjetnosti (XV); L. Craffonara proučava (i s obzirom na jezik) prošlostoljetne običaje uskrasnih ispovijedi i pričesti (XX); J. Gierl opisuje narodne nošnje u dolini Gardera (IX), a isto to u Buchensteinu proučava R. Rampold (ib.), koji analizira i neke običaje (VIII) i gradnju naselja (i srodne teme), također u Buchenstei-

nu (X); gradnjom kuća bavi se H. Menardi (V); neke motive narodnih priča sa zanimljivim dolomitsko-poljskim paralelama obrađuje, napokon, J. Śliziński (X).

7.5. Od priloga o umjetnosti, pored onoga što je već navedeno u §7.2, valja spomenuti i rad o slikaru J. Zanusiju, od L. Craffonare (XX), zatim članak o filigranskoj umjetnosti u Cortini d'Ampezzo, od R. i M. Frölich (VII), prilog Ch. Lindnera o slikaru F. A. Rottonari (IX i XII), članke A. Stolzenburga i E. Trappa o nekim slikarima (oba u XVI) i prilog o kamenorezbarstvu u Aquileii koji potpisuje L. Zuccolo (III).

7.6. U Dolomitima je zanimljivo i važno područje arheologije, posebno zato što kulturni djelatnici toga kraja nastoje dokazati kontinuiranu naseljenost tih dolina od prethistorije do danas i time parirati talijanskoj tezi (o kojoj v. §6): D. E. Angelucci donosi nove podatke o iskapanjima u Gardeni (XX); B. Bagolini, A. Broglio i R. Lunz pišu o mezolitiku u Dolomitima uopće (VI); P. Corai analizira prethistorijske kulture (IV); G. Rabeder prikazuje važnost nalaza u špilji Conturines (od 64 do 31 tisuću godina pr. Kr.) (XIV); G. Rizzi opisuje, s mnogo slikovnog materijala, ostatke topionica (tal. coppelle) u Dolomitima (XVIII); isti autor, u zajednici s U. Tecchiatijem, bavi se arheologijom Buchensteina (XVI), a prethistorijskom se stanovništvu posvećuje U. Tecchiati samostalno (XVI) i u zajednici s L. Dal Rijem (XVII). Napokon, U. Tecchiati potpisuje i vrlo zanimljivo i instruktivno razmatranje o metodološkim problemima i suradnji arheologâ i lingvistâ u istraživanju prethistorijskih naselja (XVIII). Dodajmo da u svescima XIII–XV još i niz drugih autora prikazuju pojedina iskapanja.

7.7. Kao za sve manjine, tako je i za stanovništvo Dolomita važna etno-lingvistika i lingvistička politika: E. Brix ilustrira probleme Habsburških Ladina u doba nacionalne emancipacije (IX); B. Cathomas bavi se samoodređenjem manjina (VIII); F. Complojer objavljuje tri priloga o zastupljenosti Ladinâ u administrativno-pravnim tijelima (XIV i XV); H. Derungs piše o Ladinima i talijanskoj iredenti (XVI); H. Dorsch-Craffonara opisuje i proučava prve ladinske novine (VI); J. Fontana zanima se za tzv. ladinsko pitanje u periodu od 1918. do 1948. godine (V); J. Gallenmüller-Roschmann i R. Wakenhut donose rezultate anketa iz god. 1991. i 1994. o etničkom identitetu južnotirolskih Ladina (XX), a političkim pitanjima u vezi s Ladinima u naše doba bavi se i D. Kattenbusch (XIII), koji potpisuje i napis o jednom ladinskom savezu u Innsbrucku u razdoblju od 1905. do 1915. godine (XVI); napokon, R. Strassoldo upoznaje nas s mjerama zaštite furlanskoga jezika (X).

7.8. Geografija i kartografija. H. Berschin posve kratko kritizira jedan prethodni prilog T. Krefelda o problemima dijalektometrije (XX); H. Goebel bavi se kartama dolomitskih area (kartografija, u vezi s dijalektometrijom,

zauzima značajno mjesto u njegovu znanstvenom radu) pišući o starim kartama sredine 19. stoljeća (XI), o kartografu Berghausu kao jednom od ranih svjedoka retoromanskoga jedinstva (XIII) i o nekim tematskim kartama 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća (XV); općim zemljopisnim opisom Ladinije pozabavio se A. Leidlmair (IX).

8. Napose valja spomenuti još neke kategorije prilogâ u *Ladiniji*.

8.1. Književni dodaci (*Injunta leterara*, u sv. XV. samo *Injunta*) nalaze se samo u nekim brojevima (nema ih npr. u sv. XI, XIV te XVII–XX). Oni donose poeziju i prozu na dolomitskim govorima (nažalost ne uvijek prevedenu na talijanski ili njemački), furlanske tekstove (originalne ili prijevode), pa i poneki prilog na romantschu. Dolomitskim su idiomima pisani i neki prilozi o književnosti (R. Verra, XIII).

8.2. Rubrika *Quaestiones disputatae* pojavila se u VIII. svesku i nažalost nigdje više poslije. Namijenjena je odgovorima recenziranih autora i replikama recenzenata na njih, dakle (i) polemici. U spomenutom broju J. Kramer odgovara H. Goebllu na njegovu recenziju u VI broju *Ladinije*, deklarirajući se kao pristaša Battisti–Pellegrinijeve struje i dodajući neke izjave koje nas, najblaže rečeno, čude: prije svega da je Italija 1945. morala »progutati« gubitak Istre i Dalmacije [spac. P.T.]: Ovdje ne možemo ulaziti u tu polemiku, pa ćemo samo navesti Goeblovu početnu rečenicu (u odgovoru na Kramerov odgovor): »Poštovani gospodine kolego! U biti, dijele nas svjetovi« i njegovu duhovitu završnu opasku da Hipokratova formula *Primum nihil nocere* vrijedi ne samo u medicini, nego i u lingvistici.

8.3. *Le documënt* naslov je rubrike uvedene u XVII broju (ali ni nje u tri naredna sveska nema), namijenjene očuvanju svega što treba otrgnuti zaboravu. Ovdje su to dokumenti u vezi sa smrću G. B. Altona godine 1900. Kako vrijednih materijala sigurno još ima, nadamo se da će se daljnji prilozi toj rubrici opet pojaviti u narednim brojevima.

8.4. Vrlo su korisni pregledi izdanjâ Instituta »Micurá de Rü«, objavljeni u VIII. i naročito u XVI. svesku (publikacije od 1977. do 1992. g.), a također i redoviti podaci o adresama suradnikâ. Pored svega toga, svesci *Ladinije* obiluju reklamnim oglasima za pojedina izdanja zanimljiva za retoromansku tematiku, pa su i to važna bibliografska pomagala.

9. Kako vidimo, krug je suradnikâ *Ladinije* vrlo širok: u njoj surađuju autori ne samo iz dolomitske Retoromanije nego i iz Italije, susjednih pa i dosta udaljenih zemalja. Osim vrlo maloga broja prilogâ na dolomitskim idiomima, tekstovi su pisani talijanski i – pretežno, naročito u posljednjim brojevima – njemački. A što se tiče onoga što bi se po uzoru na nekadašnju terminologiju naših škola moglo nazvati »vanjskim licem pismenih sastavaka«, tj. tipografske i opće tehničke strane *Ladinije*, ističemo mnoštvo vrlo lijepih fotografija (većinom u boji), mali broj tiskarskih pogrešaka (s ispravcima u na-

rednim brojevima) i izvanredno fin papir. Jednom riječi, i u tome *Ladinija* može biti uzor drugim periodičkim publikacijama.

10. *Ladinija* je važno glasilo jednoga manje poznatoga, ali nipošto nevažnoga dijela Romanije, a prilozi su značajni i za susjedna područja. U znanstveno-teoretskom smislu radovi su suvremeni i na potrebnoj visini, a u danas toliko važnome etno-političko-lingvističkom pogledu stanovište je *Ladinije* otvoreno, nedogmatsko. Možda je najvažnije da je taj časopis izrazito prorotoromanski (u smislu da određeno jedinstvo tih triju area ipak postoji), i time u oporbi prema već spomeutoj talijanskoj liniji, koje se zastupnici nisu baš uvijek služili samo znanstvenim sredstvima niti imali pred očima samo takve ciljeve... Pored svega toga, *Ladinia* obrađuje područje kontakata Romanije i Germanije, a u svojem najistočnijem dijelu i Slavije. Uvjereni smo da zahvaljujući tim značajkama *Ladinia* ima osigurano visoko mjesto na ljestvici međunarodne znanstvene periodike.

Pavao Tekavčić